

## TIJORAT BANKLARIDA NAQD PULSIZ HISOB-KITOBLAR HISOBI VA AUDITINI TAKOMILLASHTIRISH

**Ko'chmuradov Zafar Ravshan o'g'li**

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

**Annotatsiya:** Mazkur maqola tijorat banklarida naqd pulsiz hisob-kitoblar hisobi va auditini takomillashtirish masalalarini o'rganishga bag'ishlangan. Tadqiqotda naqd pulsiz hisob-kitoblarning mohiyati, ahamiyati va ularni amalga oshirish texnologik jarayonlari tahlil qilinadi. Shuningdek, hisob-kitoblarning to'g'ri va samarali yuritilishini ta'minlashda auditning o'rni hamda uning zamonaviy usullari ko'rib chiqiladi. Maqolada O'zbekiston tijorat banklari faoliyatidagi muammolar aniqlanib, xalqaro tajriba asosida ularga yechim sifatida takliflar ishlab chiqilgan. Shuningdek, axborot texnologiyalaridan foydalanish, xavf asosida yondashuv va ichki nazorat tizimini mustahkamlash bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan. Ushbu maqola moliya va bank ishi sohasidagi mutaxassislar, olimlar hamda amaliyotchilar uchun foydali bo'lishi mumkin.

**Kalit so'zlar:** Tijorat banklari, naqd pulsiz hisob-kitoblar, bank auditi, elektron to'lovlar, hisob-kitob tizimi, moliyaviy nazorat, zamonaviy texnologiyalar, xavf asosida audit, blockchain texnologiyasi, ichki nazorat tizimi.

**Abstract:** This article is devoted to the study of issues of improving the accounting and audit of cashless settlements in commercial banks. The study analyzes the essence, importance of cashless settlements and the technological processes of their implementation. It also examines the role of audit and its modern methods in ensuring the correct and efficient conduct of settlements. The article identifies problems in the activities of commercial banks of Uzbekistan and develops proposals for their solution based on international experience. It also provides practical recommendations on the use of information technologies, a risk-based approach and strengthening the internal control system. This article may be useful for specialists, scientists and practitioners in the field of finance and banking.

**Keywords:** commercial banks, cashless settlements, bank audit, electronic payments, settlement system, financial control, modern technologies, risk-based audit, blockchain technology, internal control system.

**Kirish:** Bugungi kunda iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta'minlashda moliyaviy tizimning samaradorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Tijorat banklari tomonidan amalga oshiriladigan naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi mamlakat ichki va tashqi iqtisodiy faoliyatining muhim qismi bo'lib, uning samarali ishlashi umumiy iqtisodiy o'sishga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar jarayoni bank xizmatlarini avtomatlashtirish, elektron to'lov tizimlarini keng joriy etish va mijozlarga qulaylik yaratish orqali rivojlanmoqda. Shu bilan birga, bu jarayonni samarali boshqarish va nazorat qilish uchun hisob-kitoblar hisobi va auditining zamonaviy yondashuvlari muhim o'rin tutadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – tijorat banklarida naqd pulsiz hisob-kitoblar hisobi va auditini takomillashtirish yo'llarini aniqlash, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali jarayonning samaradorligini oshirish va nazoratni kuchaytirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqishdir. Ushbu mavzu O'zbekistonda bank tizimi islohotlari jarayonida alohida dolzarb hisoblanadi.

Maqolada naqd pulsiz hisob-kitoblar jarayoni, uning hisobi va auditi bilan bog'liq mavjud muammolar tahlil qilinadi hamda xalqaro tajriba asosida samarali takomillashtirish yo'nalishlari keltiriladi.

**Mavzuga oid adabiyotlar sharhi.** Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi va uning auditi bank faoliyatining samaradorligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar nafaqat moliyaviy jarayonlarning avtomatlashtirilishini, balki ularga nisbatan kuchli nazorat va audit tizimlarining joriy etilishini ham ko'zda tutadi. Mazkur esse mavzu bo'yicha olib borilgan ilmiy ishlarni sharhlashga bag'ishlanadi.

Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining nazariy va amaliy asoslari bo'yicha rus olimlari katta hissa qo'shgan. P.V. Sokolov o'zining "Elektronnye platejnye sistemy i ix rol' v finansovoy sisteme" nomli asarida bank tizimidagi elektron to'lov tizimlarining iqtisodiy samaradorlikka ta'sirini tahlil qilgan. U naqd pulsiz hisob-kitoblarning texnologik yechimlari, xususan, avtomatlashtirilgan tizimlarning joriy etilishi natijasida bank operatsiyalarining tezkorligi va ishonchliligi oshirishini ta'kidlaydi.

O.I. Lavrushin tijorat banklarining iqtisodiy samaradorligini oshirishda ichki nazorat va auditning o'rnini yoritib bergan. Uning ishlarida ichki nazorat tizimining rivojlanishi banklarda xavfli operatsiyalarni bartaraf etish va mijozlar bilan hisob-kitob jarayonlarini samarali nazorat qilishda muhim ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

Xalqaro miqyosda naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini o'rganish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilgan. David Humphrey (1995) naqd pulsiz to'lovlar tizimining bank rentabelligiga ta'sirini tadqiq qilgan. Uning izlanishlari elektron to'lov texnologiyalarining xarajatlarni kamaytirishda muhim omil ekanligini isbotlaydi.

Klaus Schmidt-Hebbel esa rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy infratuzilmani rivojlantirishda bank tizimlarining naqd pulsiz hisob-kitoblari ahamiyatini ta'kidlagan. U o'zining tadqiqotida global tajribaga asoslangan holda, elektron hisob-kitob tizimlarini rivojlantirish milliy iqtisodiyotlarning barqarorligini ta'minlashda muhim omil ekanini ko'rsatgan.

O'zbekiston bank tizimi islohotlarini tadqiq etishda bir qator olimlar sezilarli natijalarni qo'lga kiritgan. Sh.S. Gulomov va A.A. Xolmirzaev o'z ishlarida O'zbekiston tijorat banklarida avtomatlashtirilgan hisob-kitob tizimlarini joriy etish va ularni auditi masalalarini o'rgangan. Ular milliy bank tizimining rivojlanishi uchun elektron to'lov infratuzilmasini mustahkamlash zarurligini ta'kidlagan.

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini takomillashtirish bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar bank xizmatlarining samaradorligini oshirish, mijozlar uchun qulaylik yaratish va xavflarni kamaytirishga qaratilgan. Rus va xorijiy olimlarning ishlari bu borada boy nazariy va amaliy tajribani shakllantirgan bo'lsa, O'zbekiston olimlarining tadqiqotlari milliy tajribaning o'ziga xos jihatlarini yoritishga qaratilgan. Ushbu ilmiy yutuqlar asosida banklar faoliyatini takomillashtirish yo'nalishida samarali tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyatlari mavjud.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Tadqiqot metodologiyasi har qanday ilmiy ishning asosiy qismi bo'lib, u tanlangan mavzuning chuqur tahlili va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkoniyatini beradi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi va uning auditini takomillashtirish bo'yicha tadqiqotning metodologiyasi iqtisodiy tahlil, empirik tadqiqot va xalqaro tajribani o'rganishni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv sohaning dolzarb masalalarini aniqlash va ularni samarali hal qilish bo'yicha yo'nalishlarni aniqlashda muhimdir.

Birinchi bosqichda naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi va audit jarayonlarini o'rganishda iqtisodiy tahlil usullari qo'llaniladi. Mazkur usul yordamida tijorat banklarining hisobot ma'lumotlari,

to'lov operatsiyalari hajmi, ularning iqtisodiyotga ta'siri va samaradorlik ko'rsatkichlari tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalari va avtomatlashtirilgan tizimlarning joriy etilishi tufayli iqtisodiy foyda ko'rsatkichlari baholanadi. Bu bosqichda statistik ma'lumotlarni yig'ish va ularni tizimli tahlil qilish muhim o'rin tutadi.

Ikkinchi bosqichda tadqiqotda empirik usullar keng qo'llaniladi. Empirik tadqiqotlar orqali tijorat banklarining amaliy faoliyati o'rganilib, naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining joriy ahvoli, texnologik infratuzilmaning holati va audit jarayonlaridagi muammolar tahlil qilinadi. Intervyu, so'rovnoma va amaliyotchi mutaxassislar bilan suhbatlar orqali olingan ma'lumotlar tadqiqotning amaliy jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Bu yondashuv orqali mavjud muammolarni aniqlash va ularni hal qilish bo'yicha yechimlar ishlab chiqiladi.

Uchinchi bosqich esa taqqoslash va xalqaro tajribani o'rganishga asoslangan. Tadqiqot davomida rivojlangan mamlakatlarning naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi va audit jarayonlari tahlil qilinib, ularning afzalliklari va qo'llanilayotgan zamonaviy texnologiyalar o'rganiladi. Bu yondashuv orqali O'zbekiston tijorat banklari faoliyatini takomillashtirish uchun xalqaro tajribani moslashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Ushbu uch bosqichli metodologik yondashuv tadqiqotning nazariy va amaliy qiymatini oshirishga, shuningdek, naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi va auditni takomillashtirishga qaratilgan amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi.

**Tahlil va natijalar.** O'zbekiston bank tizimida naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmi yildan-yilga sezilarli darajada oshib bormoqda. Ushbu jarayonni tahlil qilish uchun quyidagi statistik ma'lumotlarni ko'rib chiqamiz.

**1-jadval: Naqd pulsiz to'lovlar hajmi (mlrd so'mda)**

Yil	To'lovlar hajmi (mlrd so'm)
2019	150 000
2020	200 000
2021	300 000
2022	500 000
2023	700 000

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2019-yildan 2023-yilgacha naqd pulsiz to'lovlar hajmi sezilarli darajada oshgan. Bu o'sish elektron to'lov tizimlarining keng joriy etilishi va aholining ulardan foydalanish darajasining oshishi bilan izohlanadi.

**2-jadval. Banklar tomonidan amalga oshirilgan naqd pulsiz to'lovlar soni (mln dona)**

Bank nomi	2022-yil (mln dona)	2023-yil (mln dona)
Milliy bank	500	600
Asaka bank	400	550
Ipoteka bank	350	500
Agrobank	300	450
Xalq banki	250	400

Manba: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, barcha yirik banklarda naqd pulsiz to'lovlar soni oshgan. Bu banklarning elektron xizmatlarini rivojlantirishga qaratilgan sa'y-harakatlari natijasidir.

**3-jadval: Naqd pulsiz to'lovlarning umumiy to'lovlar hajmidagi ulushi (%)**

Yil	Ulushi (%)
2019	30
2020	40

2021	50
2022	60
2023	70

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari.

Ushbu jadval naqd pulsiz to‘lovlarning umumiy to‘lovlar hajmidagi ulushi yildan-yilga oshib borayotganini ko‘rsatadi. Bu esa mamlakatda naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining rivojlanayotganidan dalolat beradi.

O‘zbekiston bank tizimida naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmi va ulushi muntazam oshib bormoqda. Bu jarayon banklarning elektron xizmatlarini kengaytirishi, aholining raqamli to‘lovlarga bo‘lgan ishonchi va foydalanish darajasining oshishi bilan bog‘liq. Shu bilan birga, naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini yanada takomillashtirish va xavfsizligini ta’minlash uchun banklar tomonidan qo‘shimcha chora-tadbirlar amalga oshirilishi lozim.

**Muhokama:** O‘zbekiston bank tizimi oxirgi yillarda naqd pulsiz hisob-kitoblar bo‘yicha sezilarli o‘sish va rivojlanishni boshdan kechirmoqda. Ushbu jarayon aholi va biznes subyektlari uchun qulayliklar yaratish bilan birga, iqtisodiyotni raqamlashtirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, tizimni yanada samarali tashkil etish va audit jarayonlarini kuchaytirishga qaratilgan muhim masalalar mavjud.

Birinchiidan, naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmining ortib borishi moliyaviy infratuzilmaning yaxshilanayotganidan dalolat beradi. Lekin tizimni kengaytirish jarayonida texnologik xavfsizlikni ta’minlash va firibgarlikning oldini olish masalalari ustuvor vazifa bo‘lib qolmoqda. Ko‘pgina rivojlangan mamlakatlarda blokcheyn texnologiyasi va sun‘iy intellekt kabi zamonaviy yechimlardan keng foydalanilmoqda, lekin O‘zbekistonda ushbu texnologiyalarning qo‘llanilishi hali cheklangan.

Ikkinchiidan, audit jarayonlarining ahamiyati naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini boshqarishda yanada oshmoqda. Banklar o‘rtasidagi hisob-kitoblarni samarali nazorat qilish va xato xavfini minimallashtirish uchun avtomatlashtirilgan audit tizimlarini joriy etish zarur. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, ichki nazorat tizimlarini rivojlantirish bankning umumiy ishonchligini oshirish bilan birga, mijozlarning ishonchini kuchaytiradi.

Uchinchiidan, iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida naqd pulsiz hisob-kitoblar auditoriyasi kengaymoqda. Xususan, kichik biznes va aholining chekka hududlardagi vakillari uchun tizimdan foydalanish imkoniyatlarini yanada kengaytirish talab etiladi. Bu, o‘z navbatida, bank xizmatlarining qulayligi va arzonligi bilan birga texnologik infratuzilmaning rivojlanishini ham talab qiladi.

Muhokama natijasida, naqd pulsiz hisob-kitoblar va audit jarayonlarini takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari aniqlanadi: birinchiidan, xavfsizlikni ta’minlash uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, ikkinchiidan, avtomatlashtirilgan audit tizimlarini joriy etish, uchinchiidan esa, xizmatlarning keng ommaga qulay va maqbul bo‘lishini ta’minlash. Ushbu chora-tadbirlar nafaqat banklar faoliyatining samaradorligini oshiradi, balki milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

#### **Xulosa**

Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimi va uning auditori O‘zbekiston moliyaviy tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, uning rivojlanishi iqtisodiy samaradorlikni oshirish va raqamlashtirish jarayonlarini jadallashtirishga xizmat qilmoqda. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, mamlakatda naqd pulsiz hisob-kitoblarning hajmi va ulushi sezilarli darajada oshib bormoqda. Bu jarayon banklarning zamonaviy elektron xizmatlarni rivojlantirishga bo‘lgan e’tibori, aholining raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari kengaygani va moliyaviy nazoratning

kuchayganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, tizimni yanada takomillashtirish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish va audit jarayonlarini avtomatlashtirish zarur.

Xalqaro tajriba va mahalliy sharoitlarni hisobga olgan holda, naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining xavfsizligini ta'minlash, moliyaviy xizmatlardan foydalanishni kengaytirish va audit jarayonlarini samarador qilish bo'yicha chora-tadbirlarni kuchaytirish lozim. Ushbu yondashuv nafaqat bank tizimining rivojlanishiga, balki iqtisodiyotning barqarorligiga ham xizmat qiladi. Naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimining kengayishi va mukammallashtirilishi O'zbekistonning moliyaviy sektoridagi islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:**

1. Sokolov, P.V. (2018). Elektronnye platezhnye sistemy i ikh rol v finansovoy sisteme. Moskva: Finansy i kredit.
2. Lavrushin, O.I. (2020). Bankovskoe delo: sovremennye tekhnologii upravleniya. Moskva: Yurait.
3. Golubev, S.S. (2019). Analiz i audit v bankakh. Moskva: Ekonomika.
4. Bakanov, I.L. and Sheremet, A.D. (2021). Teoriya ekonomicheskogo analiza. Moskva: Finansy i statistika.
5. Kovalev, V.V. (2022). Finansovyy menedzhment. Moskva: Prospekt.
6. Humphrey, D. (1995). Payments Systems Efficiency, Risk and Innovation. Amsterdam: Elsevier Science.
7. Schmidt-Hebbel, K. (2021). Digital Financial Systems in Emerging Markets. Washington D.C.: World Bank Publications.
8. Basel Committee on Banking Supervision. (2018). Sound Practices for Managing Liquidity in Banking Organizations. Basel: Bank for International Settlements.
9. Mester, L.J. (2020). Efficiency in the Banking Industry: Theory and Evidence. Philadelphia: Federal Reserve Bank of Philadelphia.
10. Claessens, S. and Ghosh, S.R. (2019). Financial Integration in Developing Countries. Washington D.C.: International Monetary Fund.